

ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ 134

ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ
ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΤΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ ΑΠΟΦΟΙΤΩΝ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΙΑΝΟΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ αφιέρωμα

Ο λόγος στην επιστήμη

Γλωσσικές παραχαράξεις.
Η «Μακεδονική» των Σκοπίων
και τα περί Σλαβομακεδονικής
μειονότητας

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ

Οι γλώσσες των
Μακεδόνων και άλλων λαών
σε παλαιότερες εποχές

N. C. L. HAMMOND

Το ομόσπονδο
κράτος των Σκοπίων
και η γλώσσα του
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ

Η ελληνικότητα
της Μακεδονίας μέσα
στους αιώνες

ΙΩΑΝΝΗΣ Κ. ΠΡΟΜΠΟΝΑΣ

Η γραφή στη Μακεδονία
κατά την αρχαϊκή
και την πρώιμη
κλασική περίοδο
ΑΝΝΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ

Η Άνω Μακεδονία, ιστορικό
και γεωγραφικό πλαίσιο

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ - ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Το θέατρο στην αρχαία
Μακεδονία
ΣΤΕΛΛΑ ΔΡΟΥΓΟΥ

The speech
of the ancient Macedonians
ΜΙΛΙΤΙΑΔΗΣ ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ

Η γλώσσα και η ελληνικότητα
των αρχαίων Μακεδόνων
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Π. ΑΝΔΡΙΩΤΗΣ

Μακεδονία και Μακεδόνες
ΑΓΑΠΗΤΟΣ Γ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ

Η ΓΡΑΦΗ ΣΤΗ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑ

KATA THN ARXAIKH KAI THN PROWIMH KLASIKH PERIODO

1. Εισαγωγικά. Τα περισσότερα από τα πρώιμα εντόπια (δηλαδή μη εισήγμενα) ενεπίγραφα αντικείμενα από Μακεδονία —με τη σύγχρονη έννοια του όρου— προέρχονται από τη Χαλκιδική, από τη Θασιακή Περαία και από θέσεις του Θερμαϊκού κόλπου. Από το εσωτερικό, η Αιανή έχει δώσει πολλά από τα παλαιότερα κείμενα.

Όπως είναι γνωστό, σε όλες τις κοινωνίες η χρήση και η διάδοση της γραφής είναι συνάρτηση οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών παραγόντων. Οι Μακεδόνες, συλλογική ονομασία που δίνει ο Θουκυδίδης (Β 99)¹ σε διάφορα νομαδικά, στην πλειονότητά τους φύλα, η οριστική εξάπλωση, η επικράτηση και η εγκατάσταση των οποίων πραγματοποιήθηκε σταδιακά² μέχρι και την εποχή του Φιλίππου του Β', χρησιμοποίησαν ως τα τέλη του Ε' αι. π.Χ. ελάχιστα τη γραφή. Ο νομαδισμός και ο αγώνας για μόνιμη εγκατάσταση ή την υπεράσπιση του ζωτικού τους χώρου³ ήταν προφανώς οι κύριοι παράγοντες που δεν ευνόησαν την ανάπτυξη της γραφής την περίοδο πριν από τον Αρχέλαο (περί το 413-399 π.Χ.), κατά τη βασιλεία του οποίου στην Κάτω Μακεδονία φαίνεται να υλοποιείται μια γενικότερη πολιτική για να διασφαλισθεί η μόνιμη και ασφαλής εγκατάσταση και η εσωτερική αναδιοργάνωση, οικονομική και άλλη. Στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής ο Θουκυδίδης (Β 100.2) αναγνωρίζει και αποδίδει στον Αρχέλαο την κατασκευή σημαντικών οχυρωματικών έργων, οδικού δικτύου που ασφαλώς εξυπηρέτησε, μεταξύ άλλων, το εξαγωγικό εμπόριο και πιθανώς ένα είδος αστικής ανάπτυξης. Η πρωιμότερη και οπωσδήποτε διαφορετικού είδους ανάπτυξη των αποικιών της Χαλκιδικής, των πιο σημαντικών τουλάχιστον, φαίνεται και από τη χρήση της γραφής.

2. Η διαλεκτική προέλευση των κατοίκων, η εκπαίδευση, το σχολείο και τα τοπικά αλφάβητα. Από τις αποικίες της Χαλκιδικής, τα μεγάλα παραθαλάσσια κέντρα κυρίως, γνωρίζουμε σχετικά μεγάλο αριθμό ενεπιγράφων αντικειμένων που έχουν σημαντικά αυξηθεί τα τελευταία χρόνια σε αριθμό και θεματική ποικιλία. Όπως είναι αναμενόμενο για αποικιακό χώρο, τα κείμενα αυτά είναι γραμμένα σε διάφορα ελληνικά αλφάβητα των αντιστοίχων μητροπόλεων τα οποία αποδίδουν διαλέκτους που ομιλούνταν στην περιοχή. Βάσει κειμένων που μπορούν να χρονολογηθούν με κάποια ασφάλεια, τα τοπικά αλφάβητα ήσαν εν χρήσει μέχρι τα τέλη περίπου του Ε' αι. και οι αντίστοιχες διάλεκτοι ως τα τέλη του Δ' αι.

π.Χ., με σημαντικές μεταξύ τους διαφορές ως προς το χρόνο επιβίωσης· η «αντίσταση» των τοπικών διαλέκτων και αλφαβήτων εξαρτήθηκε, απ' όσο μπορούμε να κρίνουμε, από τις ιστορικές συνθήκες κάθε περιοχής: Η χρήση των τοπικών ελληνικών αλφαβήτων σε μια πόλη εξαρτάται αποκλειστικά (ή νοείται μόνο) στο πλαίσιο της αυτονομίας της. Οι νέες πολιτικές και οικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν κατά τον Δ' αι. και κυρίως οι μείζονες αλλαγές από την εποχή του Αλεξανδρου Γ' διεμόρφωσαν ένα νέο θεσμικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο το σχολείο, κύριος παράγων για τη διάδοση του τοπικού αλφαβήτου και της διαλέκτου, δεν μπορούσε πιλέον να επιτελέσει το ρόλο του θεματοφύλακα της παράδοσης αυτής. Από τότε και για αιώνες, το σχολείο στον ελληνόφωνο χώρο γίνεται ο βασικός παράγοντας διάδοσης της Κοινής και της κανονιστικής γραμματικής της, διά του μιλησιακού αλφαβήτου, όπως παγιώθηκε τον Δ' αι. π.Χ.

Η μελέτη του αλφαβήτου μιας πόλης δεν μας δίδει πληροφορίες μόνο για τη διάλεκτο, την εκπαίδευση και τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά της· μπορεί να μας δώσει έμμεσες πληροφορίες για τις ιστορικές περιπέτειες, τις εμπορικές και για τις ευρύτερες οικονομικές σχέσεις της πόλεως με την ενδοχώρα και τους γείτονές της, ακόμα και για την κοινωνική της διαστρωμάτωση ή τη δημογραφία. Τέτοια στοιχεία θα επιχειρήσουμε να διερευνήσουμε εδώ.

'Όπως είναι αναμενόμενο, στην υπό εξέταση περιοχή έχουν βρεθεί αλφαβητικές επιγραφές σε κορινθιακό και άλλα δυτικού τύπου αλφάβητα, ευβοϊκό, κυκλαδικά (παριανό, ανδριακό), ανατολικό ιωνικό, θεσσαλικό, αλλά και σε αττικό, ή βοιωτικό αλφάβητο και σε κυπριακό συλλαβάριο.

Αρκετά από τα παλαιότερα αρχαϊκά κείμενα της Χαλκιδικής είναι γραμμένα σε κορινθιακό αλφάβητο. Το επίκεντρο είναι, βεβαίως, ο μεγάλος εμπορικός κόμβος, η Ποτείδαια, κορινθιακή αποικία. Κείμενα σε αυτό το αλφάβητο έχουν βρεθεί επίσης στην κοντινή Όλυμπο (βοττική πόλη μέχρι το 479 π.Χ., έκτοτε χαλκιδική)⁴ είτε στο κοντινό προς την Ποτείδαια iερό της Σάνης στη χερσόνησο της Παλλήνης⁵, απ' όπου προέρχονται, μεταξύ άλλων, χαράγματα αναθηματικού χαρακτήρα⁶ του Στ' αι. π.Χ. Ορισμένα κείμενα σε κορινθιακό αλφάβητο έχουν βρεθεί σε ακόμα πιο απομακρυσμένες θέσεις, στο σημαντικό, τουλάχιστον κατά την αρχαϊκή και την πρώιμη κλασική εποχή, λιμάνι, στο σημερινό Καραμπουρνάκι, το οποίο πολλοί μελετητές ταυτίζουν με την αρχαία Θέρμη⁷, απ' όπου προέρχεται χάραγμα του Στ' – Ε' αι. π.Χ.⁸. Σταδιακή εγκατάλειψη του κορινθιακού αλφαβήτου παρατηρείται από το δεύτερο τέταρτο του Ε' αι. π.Χ. και εφεξής: η Ποτείδαια χάνει τη σπουδαιότητά της για στρατηγικής και οικονομικής φύσεως λόγους και προσχωρεί στην Α' Αθηναϊκή Συμμαχία. Επί πλέον, ως αποτέλεσμα της καταστολής της επονάστασής της κατά της Συμμαχίας εγκαθίστανται στο έδαφός της μετά το 429 π.Χ. Αθηναίοι έποικοι με προφανείς για τη διάλεκτο και το αλφάβητο επιπτώσεις⁹.

Οι περισσότερες από τις αποικίες στη Χαλκιδική είναι κατά την παράδοση αμιγώς ευβοϊκά ιδρύματα, ορισμένες ιδρύθηκαν από κοινού με άλλες πόλεις. Είναι επομένως αναμενόμενη η εύρεση ορισμένων πρώιμων κειμένων σε αυτό το αλφάβητο σε πολλές από τις θέσεις. Από τα κείμενα σε ευβοϊκό αλφάβητο, θα πρέπει να αναφερθούν ορισμένα αναθήματα από το Ποσείδι, σημαντικό iερό από

τη χώρα της Μένδης¹⁰, όπως το χάραγμα επί τα λαιά Ἐμός σε υστερογεωμετρικό αμφορέα¹¹. Για τις ομηρικές απηχήσεις του είναι πολύ ενδιαφέρον ένα νεότερο του προηγουμένου ανάθημα σε υστεροαρχαϊκό αττικό κρατήρα, στον οποίο σε ευβοϊκό αλφάβητο γίνεται επίκληση στον γαιάοχον κυανοχαίτην (τον Ποσειδώνα)¹².

Κείμενα σε παριανό αλφάβητο έχουν ανακαλυφθεί σε πολλές θέσεις ανατολικώς της κοιλάδας του Στρυμόνος και είναι ενδεικτικά του οικονομικού ενδιαφέροντος των Παρίων αρχικά και μετά των αποίκων τους, των Θασίων, για την ευρύτερη περιοχή, δραστηριότητα που εκτείνεται πολύ πέραν της θασιακής Περαίας¹³.

Το αλφάβητο του πρώιμου (Στ' αι. π.Χ.) επί τα λαιά χαράγματος κεμέλιον (=κειμήλιον) σε πιθαμφορέα από την Άκανθο, παρά την έλλειψη χαρακτηριστικών γραμμάτων, μοιάζει να απηχεί τη μεικτή¹⁴ σύνθεση της αποικίας, με χαρακτήρες κυκλαδικούς και ευβοϊκούς¹⁵.

Η διάδοση του ιωνικού αλφαβήτου στη Μακεδονία σε περιοχές που δεν δικαιολογείται από το υπόστρωμα φαίνεται να συνδέεται με την περσική προώθηση προς δυσμάς και την κυριαρχία τους στη Μακεδονία. Αρκετά κείμενα γράφονται σε αυτό το αλφάβητο από την περίοδο αυτή και έπειτα, και μάλιστα υποκαθιστώντας άλλα τοπικά αλφάβητα. Η χρήση του αλφαβήτου αυτού πρέπει να παραλληλισθεί με την έντονη επίδραση της ιωνικής τέχνης στην περιοχή, όπως αποτυπώνεται στα αρχαιολογικά ευρήματα. Οι Ίωνες, τμήμα της περσικής αυτοκρατορίας, κατείχαν κυρίαρχη από πολιτιστικής απόψεως θέση ανάμεσα στους ελληνόφωνους υπηκόους και φαίνεται ότι επέδρασαν καθοριστικά κατά τη διάρκεια της περσικής παρουσίας στη Μακεδονία, ιδιαίτερα σε περιοχές όπου η γραφή δεν είχε γνωρίσει ως τότε ιδιαίτερη ανάπτυξη¹⁶. Σε αυτό το πλαίσιο θα μπορούσαμε ενδεικτικά να αναφέρουμε το χρυσό δακτυλίδι από τη νεκρόπολη της Σίνδου, το οποίο φέρει την επιγραφή δῶρον. Το εισηγμένο μάλλον αντικείμενο που χρονολογείται περί το 480 π.Χ.¹⁷, αποτελούσε προφανώς κειμήλιο όταν τοποθετήθηκε μαζί με άλλα νεότερα κτερίσματα στον τάφο.

Πολύ ενδιαφέροντα είναι τα όστρακα τα οποία φέρουν εγχάρακτα ανατολικού ιωνικού τύπου αλφαβητάρια. Το πρώτο προέρχεται από το Ποσείδι και είναι γραμμένο μετά την όπτηση με ακανόνιστους χαρακτήρες στον πυθμένα αττικού σκύφου των αρχών του Ε' αι.¹⁸ Το αλφαβητάριο είναι πλήρες, δεξιόστροφο μέχρι το Ζ (,), επί τα λαιά από το Η (κλειστού τύπου;) μέχρι το σαμπί. Ο αριστερόστροφος στίχος ακολουθεί την περιφέρεια. Δεν έχει δίγαμμα. Έχει ξί του αρχαιότερου τύπου. Μετά το Φ, διακρίνονται, με αυτή τη σειρά, το Χ που αποδίδει ίσως [χ], το Ψ (του τύπου του χι των «κόκκινων» αλφαβήτων) που αποδίδει ίσως [ψ], το Ω και το σαμπί. Το δεύτερο αλφαβητάριο προέρχεται από τη Νέα Καλλικράτεια Χαλκιδικής, στην ανατολική ακτή του Θερμαϊκού. Είναι χαραγμένο σε όστρακο αττικού ερυθρόμορφου κρατήρα που προέρχεται από αποθέτη, το περιεχόμενο του οποίου χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του Ε' αι. π.Χ.¹⁹. Πίσω από τη μορφή γενειοφόρου ανδρός διακρίνεται ακανόνιστα χαραγμένο τμήμα ιωνικού αλφαβηταρίου, επί τα λαιά Α, Β, Γ, ισόπλευρο Δ χαμηλότερα (φορά;) και κατόπιν, στον δεύτερο στίχο, Ε αριστερόστροφο(,), Ζ(;) και πάλι στον πρώ-

το στίχο, δίπλα στο Α, το Η.

Τα αλφαβητάρια είναι ευρήματα όχι σπάνια κατά την αρχαϊκή κυρίως περίοδο, σε πολλές ελληνόφωνες περιοχές. Ορισμένα έχουν βρεθεί πάνω σε αναθηματικά αγγεία σε ιερά, άλλα ως κτερίσματα σε τάφους. Άλλα είναι ολόκληρα, όπως το αλφαβητάριο από το Ποσείδη, άλλα έχουν μόνο την αρχή ενός αλφαβήτου²⁰, όπως προφανώς το αλφαβητάριο από τη Ν. Καλλικράτεια. Για τον καθορισμό επομένως της χρήσης τους έχει σημασία αν ένα αλφαβητάριο έχει χαραχθεί πάνω σε αγγείο που ήταν πλήρες κατά την ανάθεση ή αν γράφτηκε σε όστρακο. Ορισμένοι από τους μελετητές υποστηρίζουν ότι ο λόγος ανάθεσης ενός αλφαβητάρίου σε ιερό είναι η, δικαιολογημένη για την εποχή, υπερηφάνεια του ανθρώπου της αρχαϊκής εποχής επειδή κατάφερε να μάθει γράμματα²¹. Ο M. LEJEUNE (1983) υπογράμμισε τον παιδαγωγικό χαρακτήρα του αλφαβήτου, με την απομνημόνευση των ονομάτων των γραμμάτων, των γραφημάτων που αντιστοιχούν στο καθένα από αυτά, και φυσικά του φωνήματος που κάθε ένα από αυτά αποδίδει. Λόγω της αξίας τους ως μνημονικής άσκησης ίσως χρησιμοποιήθηκαν ως μέρος του αναθήματος σε θεότητες, αναγνωρίζοντάς τους συμβολική ή και μαγική ακόμα σημασία. Άλλοι μελετητές περιορίζονται στην αναγνώριση απλώς ασκήσεων γραφής²² χωρίς θρησκευτική σημασία, χωρίς να παραγνωρίζουν, σε ορισμένες καλλιγραφικές προσπάθειες, διακοσμητική αξία.

Είναι γνωστό ότι η γνώση ανάγνωσης και γραφής για τον αρχαίο ελληνόφωνο, τουλάχιστον, κόσμο δεν αποτελούσε τον κανόνα, με μεγάλες, βεβαίως διαφορές ανάλογα με τις εποχές, τις περιοχές, την κοινωνική τάξη και το φύλο. Κατά την ελληνιστική περίοδο, στη Μακεδονία, όπως παντού στον ελληνόφωνο κόσμο, η γνώση της γραφής εξαπλώνεται σε όλα και ευρύτερα στρώματα πληθυσμού, η δε εκπαίδευση γίνεται μέσον κοινωνικής ανόδου.

3. Γραφή και οικονομία. Κατά την αρχαϊκή και πρώιμη κλασική περίοδο αρκετά από τα ενεπίγραφα αντικείμενα, κυρίως από τη Χαλκιδική και το Θερμαϊκό, έχουν σχέση με την ευρύτερη οικονομική σφαίρα. Για παράδειγμα στο Καραμπουρνάκι έχει βρεθεί άφθονη εισηγμένη κεραμεική, ενεπίγραφη μεταξύ άλλων. Μεταξύ των ευρημάτων αυτής της φύσεως είναι το όστρακο από αττικό αμφορέα για μεταφορά λαδιού με εγχάρακτο σε αττικό αλφάβητο το όνομα Καλίο (=Καλλίου στην Κοινή) σε γενική²³. Το χάραγμα χρονολογείται στο πρώτο ήμισυ του ΣΤ' αι. π.Χ. και η αττική ορθογράφηση της γενικής συνηγορεί ότι πρόκειται για το όνομα Αθηναίου (ελαιοπαραγωγού;).

Στα μεγάλα λιμάνια της Μακεδονίας όπως και άλλων περιοχών βρίσκουμε και μη ελληνικές επιγραφές, π.χ. καρικές, πράγμα που συνιστά ένδειξη για εγκατάσταση ή παρουσία εμπορευομένων από άλλες περιοχές της Μεσογείου, Καρών εν προκειμένω. Τρεις καρικές επιγραφές έχουν βρεθεί ως τώρα σε αυτή τη γραφή, η οποία δεν έχει ακόμα αποκρυπτογραφηθεί. Ως γνωστόν η καρική γλώσσα είναι από τις πιο αποσπασματικά σωζόμενες²⁴. Η παλαιότερη, εγχάρακτη σε αμφορέα που βρέθηκε στο Καραμπουρνάκι, χρονολογείται στον ΣΤ' ή τον Ε' αι. π.Χ.²⁵. Κατά τον ανασκαφέα πρόκειται ενδεχομένως για κείμενο οικονομικής φύσεως, μια και διακρίνονται αριθμητικά, πιθανώς, σύμβολα. Η δεύτερη, εγχάρα-

κτη στον πυθμένα αττικού σκύφου, προέρχεται από την τράπεζα του Λεμπέτ, βΔ της πεδιάδας της Θεσσαλονίκης, και χρονολογείται περί το 450-425 π.Χ. Ενδεχομένως αναφέρεται ένα κύριο όνομα και μέρος μιας δεύτερης λέξης²⁶. Η τρίτη επιγραφή, εγχάρακτη πριν την όπτηση πάνω σε πήλινο σκυφίδιο, προέρχεται από τα αρχαία Στάγειρα και χρονολογείται στα τέλη του Δ' αι. π.Χ.²⁷. Παρά το γεγονός ότι τα δεδομένα είναι επί του παρόντος πολύ περιορισμένα και ανερμήνευτα, θα πρέπει να αναρωτηθούμε τουλάχιστον για το μέγεθος και τη σπουδαιότητα της ομάδας των Καρών στη Μακεδονία. Ένα σύνολο το οποίο χρησιμοποιεί τη γραφή και τη γλώσσα του εκτός της εστίας του, δεν μπορεί πάρα να αποτελεί κοινότητα, ίσως εμπόρων, πάντως κοινότητα κάποιου μεγέθους.

Όμως και άλλοι εμπορευόμενοι, π.χ. από την Κύπρο, δραστηριοποιούνται στην περιοχή ήδη από τον Η' αι. π.Χ. Έτσι, σε αττικό αμφορέα από τη Μένδη που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του Η' αι. βρέθηκε εγχάρακτο σε κυπριακό συλλαβάριο το όνομα του εμπόρου(;)από τη Σαλαμίνα της Κύπρου, με το πατρώνυμο και το εθνικό του²⁸. Η εύρεση του ίδιου ονόματος και του ιδίου πατρώνυμου σε λίγο νεότερο αγγείο από το Policoro της Σικελίας καθιστά απίθανη την υπόθεση ότι ο αναφερόμενος ήταν απλώς ο ιδιοκτήτης του αγγείου.

4. Οι ιστορικές εξελίξεις του Δ' αι. π.Χ. και τα τοπικά αλφάβητα. Υπό συνθήκες που παραμένουν απροσδιόριστες, από το πρώτο τέταρτο του Δ' αι. π.Χ. το αργότερο, όλα τα επιχώρια αλφάβητα της Μακεδονίας, όπως των άλλων περιοχών, σταδιακά εγκαταλείπονται προς όφελος του μιλησιακού. Είναι γνωστό ότι πρώτη η Αθήνα με επίσημη απόφαση υιοθέτησε αυτό το αλφάβητο το 403 π.Χ. και κατόπιν σταδιακά όλες οι άλλες πόλεις κατά τη διάρκεια του Δ' αι. για όχι προφανείς λόγους μέσα στην πολεμική δίνη του αιώνα. Για τη Μακεδονία η τάση αυτή, την οποία συνάγουμε εμμέσως από τις επιγραφές επί λίθου ή επί νομισμάτων, συνδέεται ενδεχομένως με τις σημαντικές αναδιαρθρώσεις επί Αρχελάου. Όπως και να έχει το πράγμα, τα λίγα μακεδονικά διαλεκτικά κείμενα του Δ' αι. π.Χ., όπως οι κατάδεσμοι από την Πέλλα²⁹ ή από την Αρέθουσα³⁰, είναι γραμμένα σε μιλησιακό αλφάβητο.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ:

1. «Τῶν γὰρ Μακεδόνων εἰὸν καὶ Λυγκησταὶ καὶ Ἐλιμιῶται καὶ ἄλλα ἔθνη ἐπάνωθεν, ἀ ξύμμαχα μέν ἔστι τούτοις καὶ ὑπίκοα, βασιλείας δὲ ἔχει καθ' αὐτά. Τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατήρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ (...) πρῶτοι ἐκτήσαντο (...)).» Από την περιγραφή είναι σαφές ότι ο όρος «Μακεδόνες» κατά τον Θουκυδίδη καλύπτει αφ' ενός «ἔθνη» της ορεινής περιοχής της Δυτικής, σήμερα, Μακεδονίας, τα οποία έδωσαν το όνομά τους στις περιοχές στις οποίες εγκατεστάθησαν προ των μέσων του ΣΤ' αι. π.Χ. Αφ' ετέρου, σύμφωνα με το ίδιο χωρίο, ο όρος «Μακεδονία», την εποχή που ζει ο Θουκυδίδης (νῦν Μακεδονίαν), έχει επεκταθεί διοικητικώς προς τα ανατολικά ώστε να καλύπτει περιοχές που βρίσκονταν υπό τον πολιτικό έλεγχο των Αργεαδών, της δυναστείας που βασίλευσε στη Μακεδονία ως το τέλος περίπου του Δ' αι. π.Χ.

2. Θουκυδ. B 99: «Τὴν δὲ παρὰ θάλασσαν νῦν Μακεδονίαν Ἀλέξανδρος ὁ Περδίκκου πατήρ καὶ οἱ πρόγονοι αὐτοῦ, Τημενίδαι τὸ ἀρχαῖον ὄντες ἔξ Ἀργους, πρῶτοι ἐκτήσαντο καὶ ἐβασίλευσαν ἀναστάντες μάχῃ ἐκ μὲν Πιερίας Πίερας, οὐ διπέρον ὑπὸ τὸ Πάγγαιον πέραν Στρυμόνος ὥκησαν Φάργητα καὶ ἄλλα χωρία (καὶ ἔτι κοινοὶ νῦν Πιερικός κόλπος καλεῖται ἡ ύπο τῷ Παγγαίῳ πρὸς θάλασσαν γῆ), ἐκ δὲ τῆς Βοτ-

τίας καλουμένης Βοττιαίους, οι νῦν ὅμοροι Χαλκιδέων οἰκοῦσιν· τῆς δὲ Παιονίας παρὰ τὸν Ἀξιὸν ποταμὸν στενήν τινα καθήκουσαν ἀνωθεν μέχρι Πέλλης καὶ θαλάσσης ἐκτήσαντο, καὶ πέραν Ἀξιοῦ μέχρι Στρυμόνος τὴν Μυγδονίαν καλουμένην Ἡδῶνας ἔξελάσαντες νέμονται. Ανέστησαν δὲ καὶ ἡ τῆς νῦν Ἐορδίας καλουμένης Ἐορδούς, ὡν οἱ μὲν πολλοὶ ἐφθάρησαν, βραχὺ δέ τι αὐτῶν περὶ Φύσκαν κατώκηται, καὶ ἔξ Αλμωπίας Ἀλμωπας. Ἐκράτησαν δὲ καὶ τῶν ἄλλων ἔθνων οἱ Μακεδόνες οὗτοι, ὃ καὶ νῦν ἔτι ἔχουσι, τόν τε Ἀνθεμούντα καὶ Γρηστωνίαν καὶ Βισατίαν καὶ Μακεδόνων αὐτῶν πολλήν. Τὸ δὲ ξύμπαν Μακεδονία καλεῖται (...»). Είναι προφανές ότι η επέκταση του βασιλείου των Μακεδόνων ήταν σταδιακή και συνοδεύτηκε από μετακινήσεις προς τα ανατολικά ντόπιων φύλων. Η τελική όμως επικράτηση των Μακεδόνων και η γεωγραφική διαμόρφωση του βασιλείου συνετελέσθη στους χρόνους του Φιλίππου του Β'.

3. Βλ. τη συναισθηματικά φορτισμένη Ἑκκληση του Αλεξάνδρου του Γ' προς τους Μακεδόνες στην Ὁπλιδα, ὅπως παραδίδεται πολλούς αιώνες αργότερα από τον Αρριανό (Ἀλεξ. Ἀνάβ. 7.9.2): «Καὶ πρῶτά γε ἀπό Φιλίππου τοῦ πατρός, ἥπερ καὶ εἴκος, τοῦ λόγου ἄρξομαι. Φίλιππος γὰρ παραλαβὼν ὑμᾶς πλάνητας καὶ ἀπόρους, ἐν διφέραις τοὺς πολλοὺς νέμοντας ἀνὰ τὰ ὅρη πρόβατα δλίγα καὶ ὑπὲρ τούτων κακῶς μαχομένους, Ἰλλυριοῖς τε καὶ Τριβαλλοῖς καὶ τοῖς ὁμόροις Θραξί, χλαμύδας μὲν ὑμίν άντι τῶν διφθερῶν φορεῖν ἔδωκε, κατήγαγε δὲ ἐκ τῶν ὄρῶν ἐς τὰ πεδία, ἀξιομάχους καταστήσας τοῖς προσχώροις τῶν βαρβάρων, ὃς μὴ χωρίων ἔπι δχυρόττη πιστεύοντας μᾶλλον ἢ τῇ οἰκείᾳ ἀρετῇ σύζεσθαι· πόλεών τε οἰκήτορας ἀπέφρονε καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι χρηστοῖς ἐκόσμησεν». Αν καὶ είναι δυνατόν να περιέχονται στοιχεία υπερβολής στην περιγραφή του Αρριανού, η εικόνα αυτή επιβεβαιώνεται, εν πολλοίς ή εν μέρει (ανάλογα με την περιοχή) από τα μέχρι σήμερα αρχαιολογικά δεδομένα. Έχουν εντοπισθεί καὶ ανασκαφέι λίγα αστικά κέντρα αρχαϊκής ή πρώιμης και μέσης κλασικής περιόδου στον χώρο τον οποίο μπορούμε να προσδιορίσουμε με βάση την περιγραφή του Θουκυδίδη ως Μακεδονία. Στα αστικά κέντρα, ως μόνιμες εγκαταστάσεις, έχουν βρεθεί πρώιμα κείμενα: για παράδειγμα στην Αιανή της Ελιμιώτιδος, στην οποία έχουν βρεθεί κείμενα μεταξύ ἄλλων στεθοσαλικό (λόγω γειτνάσεως), ή ιωνικό (σε κείμενα της περιόδου της περσικής κυριαρχίας, βλ. κατωτ. § 2) αλφάριθμο, για τα οποία βλ. τελευταία PANAYOTOU 2007.

4. PANAYOTOU 1990, 200–201· ας επιαναληφθούν όμως εδώ οι επιφυλάξεις που διατυπώθηκαν για την ακριβή προέλευση των κειμένων αυτών, σελ. 197, § 3.0.

5. Για την ταύτιση της θέσης βλ. BOKOTOPΟΥΛΟΥ 1993, 179–180.

6. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, σελ. 145, αρ. 4 καὶ 5 αντιστοίχως (SEG 38, 667A καὶ 667B).

7. Βλ. κυρίως στον TΙΒΈΡΙΟ 1999, 1175.

8. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, σελ. 145–146, αρ. 6 (SEG 46, 809).

9. PANAYOTOU 1990, 197.

10. Βλ. PAPE-BENSELER, Λ. «Ποσείδιον» καὶ «Ποσειδώνιον».

11. BOKOTOPΟΥΛΟΥ 1997, 401–402, εικ. 3 (SEG 46, 769A). Το χάραγμα διαβάζεται ΕΜΟΣ, βάσει της εξής σειράς συλλογισμών: Το Ποσείδι ανήκει στη χώρα της Μένδης, ερετριακής αποικίας· μέχρι τώρα στη θέση αυτή έχουν βρεθεί αναγνωρίσμενες για το αλφάριθμό τους επιγραφές σε ευβοϊκό αλφάριθμο, όχι πάντως σε κορινθιακό· μια ανάγνωση 'Εμοί, όπως έχει προταθεί εναλλακτικά, δεν δίνει ικανοποιητική συντακτική (και επομένως λογική) ερμηνεία, και μάλιστα για αμφορέα που βρέθηκε σε ιερό· επομένως το τελευταίο γράμμα δεν μπορεί να είναι γιώτα του αποκαλούμενου «βαθέος κυανού» τύπου, αλλά σίγμα. Εξ ἄλλου, το ἐψιλον αυτῆς της τελευταίας κατηγορίας είναι εντελώς διαφορετικό από αυτό της επιγραφής μας, δύλα τα γράμματα της οποίας ταιριάζουν στο ευβοϊκό αλφάριθμο.

12. BOKOTOPΟΥΛΟΥ 1995, 446, εικ. 9· SEG 45, 776.

13. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 138 κεξ.

14. Ανδριακή και χαλκιδική, σύμφωνα με τον Πλούταρχο, Αἴτια Ἑλληνικά, 30.

15. PANAYOTOU 1991, 128, αρ. 1.

16. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, ιδιαίτ. 140 κεξ.

17. SEG 31, 649· LSAG2, 479 αρ. F· ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 150, αρ. 35 όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία.

18. ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ 1996, 148–149, αρ. 26· SEG 46, 769.

19. ΜΠΙΑΟΥΚΑ-ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-ΓΡΑΙΚΟΣ 2002, 303, εικ. 7· SEG 50, 602.

20. POWELL 1991, 152–158, 183.

21. GUARDUCCI 1987, 68· HARRIS 1989, 47. Πρβλ. την πιο συγκρατημένη άποψη του POWELL 1991, 183.

22. Π.χ. BARTONĚK-BUCHNER 1995, 203–204.

23. ΤΙΒΕΡΙΟΣ 2000 (*SEG* 50, 636).
24. Βλ. τελευταία F. STARKE, DNP 6, 1999, λ. Karisch- ADIEGO 2001.
25. ΤΙΒΕΡΙΟΣ-ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ-ΤΣΙΑΦΑΚΗ 1998, 280-281· ΤΙΒΕΡΙΟΣ 1999, 1175 (*SEG* 48, 847).
26. TZANAVARI- CHRISTIDIS 1995.
27. ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1994, 283· ΤΙΒΕΡΙΟΣ 1999, 1176.
28. VOKOTOPOULOU- CHRISTIDIS 1995.
29. Ερωτικός κατάδεσμος που χρονολογείται στην περίοδο 375-350 π.Χ., VOUTIRAS 1998 (*SEG* 43, 434 και *SEG* 46, 776).
30. Δικαστικός κατάδεσμος που χρονολογείται περί τα τέλη του Δ' αι. π.Χ. ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ - ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ - ΓΛΑΡΑΚΗ 1997 (*SEG* 47, 885).
31. Οι τίτλοι συντομογραφήθηκαν κατά την *Année Philologique*.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ADIEGO, I.-J. 2001: «Ελληνική και καρική», *Istoria της ελληνικής γλώσσας. Από τις αρχές έως την ύστερη αρχαιότητα* (Επιστ. επικ. Α.-Φ. Χριστίδης), Κέντρο Ελλ. Γλώσσας.
- AEMΘ: Το αρχαιολογικό έργο στη Μακεδονία και Θράκη, *Θεσσαλονίκη* 1988—
- BARTONĚK, A.- G. BUCHNER 1995: «Die ältesten griechischen Inschriften von Pithekoussai», *Die Sprache* 37.2, 129-237.
- ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΥ, I. 1993: «Αρχαϊκό ιερό στη Σάνη της Χαλκιδικής», *Αρχαία Μακεδονία* 5.1., Θεσσαλονίκη 10-15.10.1989 [1993], 179-236.
- 1995: «Ποσείδης 1992», *AEMΘ* 6, 1992 [1995], 443-450.
- 1997: «Ποσείδης 1993», *AEMΘ* 7, 1993 [1997], 401-412.
- βλ. και VOKOTOPOULOU.
- DNP: *Der Neue Pauly*, Stuttgart-Weimar 1996 –
- GUARDUCCI, M. 1987: *L'epigrafia greca dalle origini al tardo impero*, Roma.
- HARRIS, W. V. 1989: *Ancient literacy*, Cambridge, Mass.-London.
- LEJEUNE, M. 1983: «Sur les abécédaires grecs archaïques», *RPh* 57, 9-12.
- LSAG2: L. JEFFERY, *The local scripts of archaic Greece*, Revised edition with a supplement by A. W. Johnston, Oxford 1990.
- ΜΟΣΧΟΝΗΣΙΩΤΗ, Σ. - Α.-Φ. ΧΡΙΣΤΙΔΗΣ- Θ. ΓΛΑΡΑΚΗ 1997: «Κατάδεσμος από την Αρέθουσα», στο: *Γλώσσα και μαγεία. Κείμενα από την αρχαιότητα*, Αθήνα, 193-200.
- ΜΠΙΑΟΥΚΑ, Α.-ΣΤ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ-Ι. ΓΡΑΙΚΟΣ 2002: «Αρχαιολογικές μαρτυρίες από τη Ν. Καλλικράτεια Χαλκιδικής», *AEMΘ* 14, 2000 [2002], 299-310.
- PANAYOTOU, A. 1990: «Des dialectes à la Koiné : l'exemple de la Chalcidique», *Poikíla* (ΜΕΛΕΤΗΜΑΤΑ 10), 191-228.
- 1991: «Textes d'Acanthos d'époques archaïque et classique», *Hellénika Symmikta. Histoire, archéologie, épigraphie*, Nancy, 127-132.
- 1996: «Διαλεκτικές επιγραφές της Χαλκιδικής, της Μακεδονίας και της Αμφιπόλεως», *Επιγραφές της Μακεδονίας. Γ' Διεθνές Συμπόσιο για τη Μακεδονία*, Θεσσαλονίκη 8-12 Δεκεμβρίου 1993 [1996], 124-163.
- 2007: «Macedonian among ancient literary tradition, 19th century debates and the new texts», *Die altgriechischen Dialekte. Wesen und Werden*, Akten des Kolloquiums Freie Universität Berlin, 19. - 22. September 2001 (Unter Mitwirkung von B. Stefan, herausgegeben von I. Hajnal [Innsbruck 2007], 385-392.
- PAPE, W.- G.E. BENSELER: *Wörterbuch der griechischen Eigennamen*3, Braunschweig 1863-1870.
- POWELL, B.B. 1991: *Homer and the Origin of the Greek Alphabet*, Cambridge.
- SEG: *Supplementum Epigraphicum Graecum*, Leiden 1923-1971, Alphen aan den Rijn 1972-1978, Amsterdam 1979 -
- ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ 1994: «Αρχαία Στάγειρα 1994», *AEMΘ* 8, 275-287.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ.- Ε. ΜΑΝΑΚΙΔΟΥ-Δ. ΤΣΙΑΦΑΚΗ 1998: «Ανασκαφικές έρευνες στο Καραμπουρνάκι κατά το 1995: ο αρχαίος οικισμός», *AEMΘ* 9, 1995 [1998], 277-282.
- ΤΙΒΕΡΙΟΣ, Μ. 1999: «Κάρες στο μυχό του Θερμαϊκού κόλπου», *Αρχαία Μακεδονία. Έκτο Διεθνές Συμπόσιο*, τ. B', 1175-1181.

- 2000: «Αθηναϊκό λάδι στον μυχό του Θερμαϊκού κόλπου», *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη, 519-537.
- TZANAVARI, K.- A.-Ph. CHRISTIDIS 1995: «A Carian Graffito from the Lebet Table, Thessaloniki», *Kadmos* 34, 13-16.
- VOKOTOPOULOU, I.- A.-Ph. CHRISTIDIS 1995: «A Cypriot Graffito on an SOS Amphora from Mende, Chalcidice», *Kadmos* 34, 5-7.
- VOUTIRAS, E. 1998: *Διονυσοφῶντος γάμοι. Marital Life and Magic in Fourth Century Pella*, Amsterdam.